

15. Справа «Чжан проти України» : Рішення Європейського Суду з прав людини від 13.11.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d21.

УДК 343.163

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-2.46>

ПЕТРУК О.М.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

У статті досліджуються деякі питання, які стосуються забезпечення відшкодування шкоди від кримінального правопорушення та перенесення акценту із захисту прав правопорушника на пріоритетний напрям захисту жертв правопорушення, громадських інтересів, які передбачені у міжнародних документах універсального характеру. Міжнародною спільнотою розроблено документи, що охоплюють ключові питання кримінального судочинства із визначенням переліку міжнародних стандартів. Вони стосуються забезпечення прав людини, організації і діяльності органів досудового розслідування, прокуратури й суду, а також відшкодування шкоди. Розроблення та прийняття за основу міжнародних стандартів належить Організації Об'єднаних Націй.

Наголошено, що міжнародно-правовими документами передбачено низку інститутів та правових механізмів поряд з інститутом цивільного позову в кримінальному провадженні, які пропонується застосовувати для відшкодування шкоди від кримінального правопорушення.

Документи приймає Організація Об'єднаних Націй і надсилає їх на забезпечення інтересів потерпілих від злочинів. Саме діючи таким чином від імені міжнародної спільноти, Генасамблея ООН своєю Резолюцією 60/147 від 16 грудня 2005 року прийняла Основні принципи і керівні положення, які стосуються права на захист і відшкодування шкоди для жертв порушень міжнародних норм у галузі забезпечення прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Державам рекомендовано брати їх до уваги, сприяти дотриманню і доводити до відома персоналу виконавчих органів урядів, особливо співробітників правоохоронних органів, збройних сил і служб безпеки, законодавчих органів, судових органів, потерпілих та їх представників, захисників, представників засобів масової інформації та громадськості.

Основні принципи і керівні положення не створюють нових міжнародних або внутрішньодержавних правових зобов'язань, а визначають механізми, форми, процедури та методи їх здійснення, що існують відповідно до міжнародних норм у галузі забезпечення прав людини в кримінальному провадженні та міжнародному гуманітарному праві, які доповнюють один одного, хоча і різні за предметом правового регулювання.

Ключові слова: права людини, відшкодування шкоди, кримінальне провадження, Організація Об'єднаних Націй, декларація.

The article explores some issues related to ensuring compensation for damages from a criminal offense and shifting the focus on the protection of the offender's rights to the priority area of protection of the victims of the offense, public interests, which are envisaged in international documents of universal nature. Documents covering key issues

of criminal justice have been developed by the international community, defining a list of international standards. They concern the protection of human rights, the organization and operation of pre-trial investigation bodies, prosecutors and the courts, as well as compensation for harm. The development and adoption of international standards is the responsibility of the United Nations.

It is emphasized that international legal documents provide for a number of institutes and legal mechanisms, along with the institute of civil action in criminal proceedings, which are proposed to be used for compensation of damages from a criminal offense.

Documents adopted by the United Nations are aimed at safeguarding the interests of victims of crime. In doing so, on behalf of the international community, the United Nations General Assembly, in its Resolution 60/147 of 16.12.2005, adopted the Basic Principles and Guidelines on the Right to the Protection and Compensation of Damage to Victims of Violations of International Human Rights and Serious Violations international humanitarian law. States are advised to take them into account, promote compliance and bring to the attention of government executive staff, especially law enforcement and security personnel, legislatures, the judiciary, victims and their representatives, advocates, the media and the general public.

It is clear that the basic principles and guidelines do not create new international or domestic legal obligations, but define the mechanisms, forms, procedures and methods of implementation available in accordance with international norms in the field of human rights in criminal proceedings and international humanitarian law, which complement one, albeit different, subject to legal regulation.

Key words: *human rights, redress, criminal proceedings, United Nations, declaration.*

Вступ. Вихід злочинності за межі національних кордонів, транснаціональний характер значної кількості злочинів спровокували розширення міжнародного співробітництва в сфері боротьби зі злочинністю, зокрема з питань захисту прав потерпілих, відшкодування їм шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

На міжнародному рівні розроблені документи, які охоплюють ключові питання кримінального судочинства і передбачають перелік міжнародних стандартів. Вони стосуються забезпечення прав людини, організації і діяльності органів досудового розслідування, прокуратури й суду, а також відшкодування шкоди. Особлива роль у їх розробці належить Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН).

Міжнародно-правовими документами передбачено низку інститутів та правових механізмів поряд з інститутом цивільного позову в кримінальному провадженні, які пропонується застосовувати для відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Ці документи становлять міжнародно правову основу комплексу кримінально-процесуальних заходів щодо відшкодування шкоди від кримінального правопорушення, зокрема шляхом компенсації, реституції, цивільного позову в кримінальному провадженні та цивільного позову в порядку цивільного судочинства, заявленого у зв'язку із кримінальним провадженням.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Особливості процесуального статусу потерпілого та відшкодування йому шкоди, завданої злочином, були предметом дослідження В.Ф. Бойка, Б.Л. Вашук, М.І. Гошовського, І.П. Козаченка, О.П. Кучинської, В.Т. Маляренка, В.Т. Нора, С.В. Смірнова, М.Є. Шумила та інших.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження міжнародно-правових документів Організації Об'єднаних Націй, які регулюють відшкодування шкоди від кримінального правопорушення.

Результати дослідження. Документ міжнародного права «Загальна декларація прав людини» прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Вона не передбачає правових приписів, які стосуються осіб, що потерпіли від злочину. Однак та частина декларації, яка окреслює питання кримінального переслідування, розглядає лише права, що стосуються її кримінального переслідування (ст. 10-12). Безпосередні права потерпілих від кримінального правопорушення на участь у кримінальному переслідуванні та захисту особистих прав у декларації не розкриваються. Стаття 8 декларації передбачає загальний принцип, згідно якого кожна людина має право на їх ефективне поновлення компетентними національними судами в разі порушення основних прав, наданих їй конституцією або законом [3].

Не дивлячись на те, що це положення носить загальний характер, воно належить до розширених прав потерпілих від злочину, якщо вони закріплені у національному законодавстві, і до права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Загальновізнано, що процес відправлення кримінального судочинства повинен бути справедливим не тільки щодо обвинуваченого чи правопорушника, а й до жертв злочину. У зв'язку з цим резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року було прийнято «Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою». В контексті цієї проблеми необхідно звернути увагу на те, що декларацією передбачено право потерпілого на компенсацію як із боку правопорушника, так і від держави. Так, у пункті 5 зазначено, що у тих випадках, коли це необхідно, слід створити і зміцнити судові та адміністративні механізми, щоб забезпечити жертвам можливість отримувати компенсацію за допомогою офіційних або неофіційних процедур, які мали б оперативний характер, були б справедливими, недорогими та доступними. Жертв, які намагаються отримати компенсацію за допомогою таких механізмів, повинні інформувати про їхні права [2].

Даючи принципове значення праву на відшкодування шкоди від кримінального правопорушення, світове співтовариство розробило в якості ще одного міжнародного документа універсального характеру «Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним засудженням (Токійські правила)», прийняті 14 грудня 1990 року Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/110 [8]. Ними в числі санкцій, не пов'язаних із позбавленням свободи, під час ухвалення вироків визнаються допустимими компенсація жертві, постанова про компенсацію (пункт 8.2.1), а також реституційні заходи. Цей документ рекомендований державам-членам ООН до застосування у національній політиці й практиці.

Токійські правила містять основні принципи і рекомендації щодо сприяння використанню заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, а також мінімальні гарантії для осіб, відносно яких застосовуються альтернативи позбавленню волі, зокрема пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної злочином. Так, у пункті 1.4 передбачено, що «в процесі застосування Правил держави-члени прагнуть забезпечувати належне співвідношення між правами окремих правопорушників, правами жертв та інтересами суспільства щодо громадської безпеки та попередження злочинності». Для цього «держави-члени розробляють заходи, не пов'язані з позбавленням волі, в рамках своїх правових систем і з урахуванням необхідності дотримання прав людини, вимог соціальної справедливості (пункт 1.5). «Судовий орган повинен при ухваленні свого рішення брати до уваги інтереси жертви» (пункт 8.1). Згідно пункту 8.2 при вирішенні питання щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином, можливе:

- повернення майна, втраченого в результаті злочину;
- виплата компенсації.

Цей документ має рекомендаційний характер і застосовується з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної конкретної країни, а також цілей і задач системи її кримінального правосуддя [7, с. 50].

Необхідно зазначити, що проблемам відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, світове співтовариство приділяло увагу не тільки на рівні документів універсального характеру. Важлива роль у цьому належить Конгресу ООН із попередження злочинності та поведіння з правопорушниками (з 2005 року це Конгреси ООН щодо запобігання злочинності та кримінального правосуддя). У повістках цих міжнародних форумів, покликаних аналізувати «актуальні й принципові теми правосуддя», зазначені проблеми знаходять постійне відображення.

Так, аналізуючи прийняті Конгресом документи, рекомендовані для використання у міжнародно-правовій практиці держав, можна констатувати, що вони спрямовані на дослідження проблем жертв злочинів, відшкодування завданої їм шкоди та перенесення акценту із захисту прав правопорушника на пріоритетний напрям захисту жертв правопорушення і громадських інтересів, а також поставлені відповідні завдання перед державами в сфері правового регулювання. Однак не всі положення знайшли закріплення у національному законодавстві держав-учасниць, оскільки правові системи передбачають або право на відшкодування шкоди (Австрія, Латвія, Естонія, Польська Республіка), або відшкодування шкоди особою, яка скоїла кримінальне правопорушення (Австрія, Латвія, Польська Республіка), або відшкодування за рахунок державних програм (Польська Республіка).

Міжнародне співтовариство у своїй діяльності не обмежується тільки декларуванням загальних принципів і підходів із питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Значне місце у правовому регулюванні цієї сфери відводиться в міжнародних

договорах, укладених під егідою ООН. Останніми роками відкриті для підписання кілька таких документів. Найперше це Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності [4]. В неї включені зобов'язання держав про компенсацію потерпілим шкоди, завданої злочином.

У Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, й покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, встановлено, що «кожна держава-учасниця забезпечує, щоб її внутрішня правова система передбачала заходи, які надають жертвам торгівлі людьми можливість отримання компенсації за заподіяну шкоду» (стаття 6) [9]. У роз'ясненні для законодавчих органів про застосування Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, яка є додатком до Бангкокської декларації [1], передбачені такі положення:

- конфісковане майно має повертатися державі-учасниці, щоб воно забезпечувало компенсацію потерпілим від злочину;
- держави-учасниці зобов'язані встановити відповідні процедури для забезпечення доступу до компенсації і відшкодування шкоди потерпілим від злочинів;
- з метою забезпечення доступу до компенсації і відшкодування шкоди встановлюються хоча б якісь належні процедури. При цьому йдеться не про забезпечення гарантій виплати компенсації або відшкодування шкоди, а про прийняття законодавчих та інших заходів, що передбачають встановлення процедур, за допомогою яких можна було б домагатися або вимагати компенсації чи відшкодування.

Серед таких заходів передбачається:

- можливість потерпілим подавати цивільні позови у кримінальному провадженні щодо відшкодування шкоди;
- наявність у суду повноважень щодо ухвалення рішення про відшкодування шкоди або виплати компенсації;
- створення спеціальних фондів або програм, завдяки яким потерпілі зможуть вимагати компенсації від держави за заподіяння каліцтва або шкоди, завданої злочином.

Аналіз національного законодавства та заходів щодо відповідного положення Конвенції ООН, яке було проведено Конференцією її учасників [6], з питання про те, чи є повернення конфіскованих доходів або майна здобутих злочином можливим для потерпілого, передбачає:

- національне законодавство 53 держав це підтримує;
- деякі держави посилаються в цій діяльності на двосторонні чи багатосторонні договори;
- деякі держави уклали угоди або домовленості, що стосуються розділу конфіскованих доходів, здобутих злочинним шляхом відповідно до пункту 3 (b) статті 14 Конвенції, який вимагає окремо розглянути можливість укладання угод або домовленостей щодо передачі на постійній або разовій основі частини доходів, здобутих злочинним шляхом або коштів, отриманих у результаті реалізації таких доходів.

Ще одним міжнародним договором універсального характеру, в якому значна увага приділена міжнародно-правовому регулюванню питань відшкодування шкоди, заподіяної злочином, є Конвенція ООН проти корупції [5]. В частині, яка стосується відшкодування шкоди, завданої злочином, кожна держава-учасниця цієї конвенції:

- «вживає таких заходів, які можуть бути необхідними відповідно до принципів її внутрішнього права, для забезпечення того, щоб юридична або фізична особа, яка зазнала шкоди в результаті будь-якого корупційного діяння, мала право порушити провадження щодо осіб, які несуть відповідальність за цю шкоду, з метою отримання компенсації» (стаття 35);

- гарантує першочерговий порядок вирішення питання щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином, а «в усіх інших випадках у першочерговому порядку розглядає питання про повернення конфіскованого майна запитуючій державі-учасниці, повернення такого майна його попереднім законним власникам або виплату компенсації потерпілим від злочину» (стаття 57).

У роз'ясненні для законодавчих органів щодо застосування Конвенції ООН проти корупції держави-учасниці Конвенції, беручи зобов'язання, передбачені статтею 35, встановлюють не тільки гарантії виплати компенсації або відшкодування шкоди, а повинні прийняти законодавчі та інші заходи, що встановлюють процедури, за допомогою яких можна вимагати компенсації або відшкодування (пункт 460). Там же зазначено, що норми статті 57 Конвенції покликані дозволити компетентним органам держав повертати вилучене майно його законним власникам, потерпілим від злочинів, а також для виплати компенсацій (пункт 770) [12].

Не викликає сумніву, що положення рекомендацій і міжнародних договорів розраховані на застосування національними законодавчими і правозастосовними органами окремих держав

при вирішенні питань щодо правового регулювання та безпосереднього відшкодування шкоди, завданої злочинами. Разом із тим міжнародне співтовариство під егідою ООН прийняло низку документів, які стосуються відшкодування шкоди потерпілим від злочинів, що підлягають застосуванню при здійсненні правосуддя в рамках формування системи органів міжнародної кримінальної юстиції.

Так, згідно з нормами Римського статуту Міжнародного кримінального суду, заснованого 17 липня 1998 року [11]:

- суд, крім позбавлення волі, може призначити як покарання штраф, а також конфіскацію доходів, майна і активів, отриманих за рахунок злочину (пункт 2 статті 77);
- створюється Цільовий фонд в інтересах потерпілих і їх сімей, в який спрямовуються грошові кошти та інше майно, вилучені за допомогою штрафів або конфіскації (стаття 79);
- держави-учасниці забезпечують виконання рішень щодо застосування штрафів і конфіскаційних заходів (стаття 109).

Відшкодування шкоди, завданої злочином, відіграє ключову роль у Міжнародному кримінальному суді. Відповідно до статті 75 Римського статуту встановлені принципи, що стосуються відшкодування збитків потерпілим, включаючи реституцію, компенсацію та реабілітацію. Міжнародний кримінальний суд може за власною ініціативою визначити у своєму рішенні масштаби і розмір будь-якої шкоди, завданої потерпілим.

У рамках Міжнародного кримінального суду тільки фізичні особи мають право на відшкодування шкоди, заподіяної злочином. Такий порядок суттєво обмежує коло осіб, які мають право заявляти вимогу про відшкодування шкоди. Наприклад Компенсаційна комісія ООН, створена Резолюцією Ради Безпеки ООН у 1991 році, поклала обов'язок виплачувати компенсації за будь-які прями втрати, шкоду, включаючи шкоду навколишньому середовищу чи виснаження природних ресурсів, або шкоду, заподіяну іноземним урядам, фізичним і юридичним особам у зв'язку із незаконним вторгненням Іраку й окупацією ним Кувейту [10].

ООН у своїх документах обирала підхід, орієнтований на інтереси жертв, потерпілих від злочинів. Саме діючи таким чином від імені міжнародної спільноти, Генасамблея ООН своєю Резолюцією 60/147 від 16 грудня 2005 року прийняла Основні принципи і керівні положення, які стосуються права на захист і відшкодування шкоди для жертв порушень міжнародних норм у галузі забезпечення прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Державам рекомендовано брати їх до уваги, сприяти дотриманню і доводити до відома персоналу виконавчих органів урядів, особливо співробітників правоохоронних органів та збройних сил і служб безпеки, законодавчих органів, судових органів, потерпілих та їх представників, захисників, представників засобів масової інформації та громадськості.

Висновки. Основні принципи і керівні положення не створюють нових міжнародних або внутрішньодержавних правових зобов'язань, а визначають механізми, форми, процедури та методи здійснення наявних відповідно до міжнародних норм у галузі забезпечення прав людини у кримінальному провадженні та міжнародному гуманітарному праві, які доповнюють один одного, хоча і різні за предметом правового регулювання. Зокрема, ними передбачено, що:

- потерпілі заслуговують на засоби правового захисту, в тому числі на адекватне, реальне і швидке відшкодування шкоди;
- держави повинні прагнути до створення національних механізмів відшкодування шкоди і надання іншої допомоги потерпілим на випадок, якщо сторони, які несуть відповідальність за завдану шкоду, не мають можливості або не бажають виконувати свої обов'язки;
- потерпілим необхідно надавати в установленому порядку і відповідно до серйозності порушення та обставин повне і ефективне відшкодування шкоди.

Загалом проаналізовані документи ООН сприяють формуванню міжнародно-правових підстав для застосування заходів щодо відшкодування збитків від кримінального правопорушення декількома способами:

- за допомогою безпосереднього відшкодування шкоди за рахунок коштів обвинуваченого в межах кримінального провадження;
- шляхом компенсації;
- в межах реституції;
- в порядку пред'явлення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні.

Одночасно норми міжнародно-правових документів ООН створюють основу для міжнародного співробітництва в кримінальному процесі з питань відшкодування збитків від кримінального правопорушення (переважно у зв'язку із взаємною правовою допомогою у кримінальних провадженнях).

Список використаних джерел:

1. Бангкокская декларация «Взаимодействие и ответные меры: стратегические союзы в области предупреждения преступности и уголовного правосудия». URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bangkok_declaration.shtml.
2. Декларация основных принципов правосудия для жертв злочинів і зловживання владою, прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
3. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.
5. Конвенція ООН проти корупції, прийнята резолюцією 58/4 Генеральної Асамблеї ООН від 31 жовтня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
6. Конференция участников Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности: Осуществление Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности: сводная информация, полученная от государств за первый цикл отчетности. Доклад Секретариата // Документ ООН STOC/COP/2005/2/ Rev. 2. 2008. 25 August.
7. Міжнародні стандарти, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань: метод. рекомендації / [уклад. О.В. Романюк, В.О. Човган]. Біла Церква, 2016. 131 с.
8. Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним засудженням (Токійські правила). URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_907.
9. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_7.
10. Резолюция Совета Безопасности ООН № 687 (1991) от 03.04.1994. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/687\(1991\)](https://undocs.org/ru/S/RES/687(1991)).
11. Римський статут Міжнародного кримінального суду. // Документ ООН A/CONF. 183/9. 1998. 17. Juli. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
12. Руководство для законодательных органов по осуществлению Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции. ООН: Управление ООН по наркотикам и преступности: Отдел по вопросам международных договоров, 2006.